Islamic Maaref University

Scientific Journal **Commentary Studies**

Vol. 15, Spring 2024, No. 57

Argumentative reasoning approaches in the interpretation of the verse "شَهِدَ اللّهُ" with emphasis on the interpretive approach of Ayatollah Javadi Amoli

Mohammad Reza Darbandi[1] / Saeid Abbasinia[2] / Ali Reza Gholampour[3]

1. PhD student of Hadith Sciences and Quran, Abadan Branch, Islamic Azad University, Abadan, Iran. *darbandi.mreza@yahoo.com*
2. Assistant Professor Department of Theology and Islamic Studies, Quran and Hadith Sciences, Abadan Branch, Islamic Azad University of Abadan, Iran (corresponding author). *dr.abasinya@gmail.com*
3. Assistant Professor Department of Theology and Islamic Studies, Quran and Hadith Sciences, Abadan Branch, Islamic Azad University of Abadan, Iran. *gho.ali2198@gmail.com*

Abstract Info

Article Type:
Research Article

Received:
2024.02.08
Accepted:
2024.05.13

Abstract

One of the important issues in the field of Qur'anic sciences is the explanation and interpretation of the testimony of God and its effects in verse 18 of Al-Imran that In this article, argumentative approaches were re-examined with regard to the interpretical and Quranic works of Ayatollah Javadi Amoli . Regarding the interpretation of the said verse, Ayatollah Javadi Amoli, contrary to the opinion of Allameh Tabatabayi, who believed in verbal and practical testimony in the verse, while accepting verbal and practical testimony and the possibility of composition in the testimony, emphasizes the objective and intrinsic testimony of God., who believed in oral testimony and information in the verse, while accepting oral and actual testimony and the possibility of composition in testimony, he emphasized on the objective and essential testimony of God. Ayatollah Javadi Amoli based on the simple truth obligatory theory, believes that because the obligatory of the Most High is simple and pure, it has no partner And since it is purely evident, known and known in advance, it is sufficient to know oneself in order to prove its uniqueness. He declares that if the testimony is verbal or real in the verse, monotheism in the cosmic system can be argued through the verses of Afaq and if the meaning of the verse is objective or essential testimony, then the argument for God's unity is based on her essence, whether there are factors involved or not, she is one and because God is a just witness, her justice also indicates her unity; as in the proof of Seddiqin; means very honest people; and verse 53 of Fosalat, it is also received in this way.

Keywords The verse "Shahid Allah", Argumentative intellect, God's martyrdom, Ayatollah Javadi Amoli.

Cite this article: Darbandi1, M.R., Abbasinia, S., Gholampour, A.R. (2024). Argumentative reasoning approaches in the interpretation of the verse "شَهِدَ اللّهُ" with emphasis on the interpretive approach of Ayatollah Javadi Amoli. *Scientific Journal Commentary Studies*. 15 (1), 181-204. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.175

DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.175

Publisher: Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Javadi Amoli has mentioned the Qur'an interpretation sources in three areas; the most important source of Qur'an interpretation is the Qur'an itself, another source is the science of interpretation, the Sunnah of the infallibles and hadiths. The third source of interpretation of the Qur'an is rational reason, which is immune from the sting of fallacy and illusion and from the damage of imagination. The method of intellectual interpretation of the Qur'an can be explained with two approaches; using rational proofs and clues in interpretation to clarify the concepts and purposes of the Qur'anic verses, that reason is an independent source in interpreting and receiving divine decrees and it is called rationality and sometimes, with a rational and intellectual approach, by using narrations and understanding words and concepts and other clues, the analysis and concepts of the verses are done, and the result is the ijtihad interpretation of the Qur'an and in this case, intellect is a lamp and a discoverer of the meaning of Almighty God, and this intellect is referred to as the natural intellect or the power of human proof.

Methodology

The research method in this article has been based on the descriptive analytical approach and based on the study of Qur'an interpretation sources, especially Javadi Amoli, in which the approaches of rationality under the interpretation of "شَهِدَ اللّهُ" verse have been made with a reflection on the thought of Allameh Tabataba'i.

Discussion

The function of argumentative reason in the verses of the Qur'an is mostly focused on the issues that only reason can handle as an independent source, and the proof and explanation of it will be through argumentative reason; since the role of argumentative reason in the interpretation of verses has been given less attention, the necessity of research in this regard seems to be twofold. Based on this, in this research, we analyzed the function and approaches of rational reasoning under the interpretation of verse 18 of Al-Imran from Javadi Amoli's point of view. The main hypothesis of the research was that Javadi Amoli has benefited from the approaches of rational reasoning under the interpretation of the verse (Shahdhallel). The main question of the research is that what is the role and function of argumentative reason in the interpretation of the verse "شَهِدَ اللّهُ"? What are the approaches of the rational intellect under the interpretation of the verse "شَهِدَ اللّهُ" and the obligatory proof of God Almighty?

Javadi Amoli writes: The testimony in the verse is objective and he considers the limitation of the meaning of the verse to verbal testimony incomplete. Based on this, the rational approach of the interpretation and explanation of the testimony in the verse is based on this interpretation; accepting God's promised testimony on his unity is based on proving his justice, and proving the justice of the Most High is through examining the moderation of his actions and the moderation of God's actions, in addition to proving God's justice, also proves that she has no partners, as a result, before realizing her unity through God's verbal testimony, we have proved her unity with her justice and with this statement, her verbal testimony will no longer be needed. Of course, this article does not require rejecting the possibility of God's verbal testimony in the verse, because after monotheism through intellectual proof, verbal

testimony can be considered as its proof, but it is necessary for the verse to be incomplete in this aspect (verbal testimony).

Conclusion

One of the achievements of the research is that the intellectual and theoretical foundations of Islamic philosophers to prove the monotheism of the Supreme Being are based on "obligatory determination", "obligatory existence only" and "obligatory simplicity of truth". Javadi Amoli, based on the theory of simple truth, believes that since the absolute necessity of God Almighty is pure and simple, it has no partners, and since it is pure and known and known in advance, it is sufficient for self-knowledge in order to prove its uniqueness. Javadi Amoli clarifies that if the testimony in the verse is literal or real, monotheism in the cosmic system can be argued through the verses of Afaq, and if the meaning of the verse is objective or inherent testimony, then the argument for the unity of God is through her essence, whether there are factors involved or not. Otherwise, she is one and since God is a just witness, her justice also indicates her oneness.

References

Books

- Holly Quran.
- Abdoudit, Abdur Rasul (1385). *Proving the existence of God by the method of objective principles*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Ahmad Amin (Bi Ta). *Zahi al-Islam*. Egypt: Egyptian Renaissance.
- Al-Farabi, Abu Nasr (1405 AH). *Fass al-Hakam*. The research of Mohammad Hassan Al-Yasin. Qom: Bidar.
- Alousi, Seyyed Shahabuddin Mahmud (1414 AH). *The spirit of meaning in Tafsir al-Qur'an al-Azeem and Al-Saba al-Mathani*. Beirut: Dar al-Fekr.
- Amid Zanjani, Abbas Ali (Bi Ta). *Basics and methods of interpretation of the Quran*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Ayashi, Muhammad bin Masoud (1380). *Al-Tafsir book*. The research of Seyyed Hashem Rasouli Mahalati. Tehran: Islamic Seminary.
- Dhahabi, Mohammad Hossein (1407 AH). *Al-Tafsir and Al-Mafsaroon*. Beirut: Dar Al Alam.
- Faiz Kashani (1375). *Usul al-Maarif*. Corrected by Seyed Jalaluddin Ashtiani. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Ibn Attiyah Andalusi (1413 AH). *Al-Awjiz*. Editor: Thanks to Abdulsalam's efforts. Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya.
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Makram (1405 AH). *Arabic language*. Qom: Adab Hoza.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1376). *Al-Shafa - Theology*. Hassan Hassanzadeh Amoli's research. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1381). *Tasnim Thematic interpretation of the Qur'an*. Qom: Israa.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1383). *The source of thought*. Qom: Israa.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1395). *Monotheism in the Qur'an*. Qom: Israa.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1395). *Raheeq Makhtoom's description of supreme wisdom. Translated by Hamid Parsania*. Qom: Israa.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1400 AD). *Avicenna's epistles*. Qom: Bidar.

- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1401 AH). *Description of signs and warnings*. Translated by Hossein Malakshahi. Tehran: Soroush.
- Ibn Sina, Hussein bin Abdullah (1404 AH). *Comments*. Abdulrahman Badavi's research. Beirut: Al-Alam Islamic Library.
- Johari, Ismail bin Hammad (1368 CE). *Sahaha Taj al-Lagha and Sahaha al-Arabiya*. Ahmed Abdul Ghafoor Attar's research. Tehran: Amiri.
- Mahdian, Hakima (Bi Ta). *An inquiry into the concept and application of resourceful and instrumental reason*. Virtual website.
- Marafet, Mohammad Hadi (1418 AH). *Al-Tafsir and Al-Mufsarun in Thawba al-Qashib*. Mashhad: Al-Razavi University of Islamic Sciences.
- Moadeb, Seyyed Reza (1380). *Interpretation methods of the Qur'an*. Qom: Qom University.
- Mullah Sadra, Muhammad bin Ibrahim (Bita). *Secret keys*. Corrected by Seyyed Mohammad Khamenei. Tehran: Sadra Islamic Wisdom Foundation.
- Ragheb Esfahani, Hussein bin Mohammad (1388). *Vocabulary words of the Qur'an*. Mortazavi.
- Rezaei Esfahani, Mohammad Reza (1387). *The logic of interpretation of the Qur'an*. Qom: Al-Mustafa International University.
- Rezaei Esfahani, Mohammad Reza (2012). *Textbook of Qur'an interpretation methods and trends*. Qom: World Center of Islamic Sciences.
- Sadouq, Muhammad bin Ali (1398). *Al-Tawhid*. Qom: Islamic Publications Office.
- Sadr al-Mutalahin, Muhammad bin Ibrahim (1981 AD). *The supreme wisdom in the four books*. Beirut: Dar Ahya Altrath.
- Sobhani, Jafar (1384). *Al-Manahaj al-Tafsiriyah*. Qom: Imam Sadiq Institute.
- Sohravardi, Shahabuddin (2010). *A collection of works*. To the correction of Henry Carbon. Tehran: Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies.
- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1372 AD). *Al-Bayan Al-Uloom al-Qur'an Assembly*. Qom: Islamic Publications Office.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (1352-1393). *Ali and divine philosophy*. Translated by Seyed Ibrahim Seyed Alavi. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (1997). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi. Qom: Islamic Publications Office.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (2010). *Nahayat Al Hekma*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (1981 AD). *The supreme wisdom in the four books*. Beirut: Dar Ahya al-Trath al-Arabi.
- Taheri, Habibollah (2001). *Lessons from the science of speech*. Qom: Islamic Publications Office.

Articles

- Ali Tabar, Ramadan (2021). Examination and functions of intellect from the perspective of the Holy Quran. *Reason and religion*. 13 (1). 97-115.
- Emaminia, Mohammad Reza (2011). Sadra's speeches by Burhan Sediqin. *Islamic words*. 24 (1). 29-61.
- Imani Khushkho, Maryam and Taghadosi, Zeinab (2015). Basics, method and tendency of Tasnim interpretation. *Siraj Mounir*. 7 (2). 27-52. doi.org/10.22054 /ajsm.2017.8454.

- Owaisi, Kamran and Moadab, Seyed Reza (2017). Applications of explanatory reason with emphasis on its scope. *Reason and religion*. 10 (1). 89-110.
- Rashed, Ali Akbar (1385). "The range of function and use of reason in understanding and realizing religion". *Jurisprudence and law*. 2 (1). 11-37.
- Savadi, Mohammad Ali (2019). Wisdom and narration from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli. *Science and religion research paper*. 3 (2). 67-93.
- Shirzad, Amir (2016). Noble verse " Shahed-Allah-Annaho la Ilaha Illa Hou " in the mirror of interpretation and theological, ruling and mystical explanations. *Letter of recommendation*. 65 (3). 69-82.
- Tafarroji Shirazi, Zahra (1400). Rational foundations in the interpretation of the honorable verse "Shahdullah". *Research culture*. 14 (3). 28-5. doi.org/10.22081/FPQ.2021.72478.
- Zarei Samangan, Reza and Farajollah Mirarab (1400). Investigating the position of reason in the interpretation of the Holy Quran according to Allameh Ma'raf based on a comprehensive interpretation. *Quranic theology*. 9 (2). 71-94.

مجلة دراسات تفسيرية

جامعة المعارف الإسلامية

السنة ١٥ / ربيع عام ١٤٤٥ / العدد ٥٧

مناهج العقل البرهانى وراء تفسير آية "شهد الله" مع التركيز علي المنهج التفسيرى عند آية الله جوادى آملى

محمدرضا دربندي[١] / سعيد عباسي‌نيا[٢] / عليرضا غلامپور[٣]

١. طالب دكتوراه في قسم علوم القرآن والحديث فرع آبادان، جامعة آزاد الإسلامية، آبادان، ايران.
darbandi.mreza@yahoo.com

٢. أستاذ مساعد في قسم الإلهيات و المعارف الإسلامية، علوم القرآن والحديث، فرع آبادان، جامعة آزاد الإسلامية، آبادان، ايران (الكاتب المسؤول). *dr.abasinya@gmail.com*

٣. أستاذ مساعد في قسم الإلهيات و المعارف الإسلامية، علوم القرآن والحديث، فرع آبادان، جامعة آزاد الإسلامية، آبادان، ايران. *gho.ali2198@gmail.com*

معلومات المادة

نوع المقال: بحث

تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٧/٢٧

تاريخ القبول: ١٤٤٥/١١/٠٤

ملخّص البحث

من المسائل المهمة في مجال علوم القرآن، تبيين و تفسير نوع شهادة الله وآثاره في الآية ١٨ من آل عمران. وفي هذا البحث أعيد قراءة مناهج العقل البرهاني فيما يتعلق بالأعمال التفسيرية والقرآنية لآية الله جوادي آملي. أما آية الله جوادي آملي، ففي ذيل الآية: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» يختلف عن وجهة نظر العلامة الطباطبائي الذي كان يؤمن بالشهادة القولية والخبرية في الآية ومع قبوله الشهادة القولية والفعلية وإمكانية التأليف في الشهادة، أكد على شهادة الله العينية والذاتية. ويرى آية الله جوادي آملي، استناداً إلى نظرية الحقيقة البسيطة للواجب، أن الحقيقة الواجبة بسيطة ونقية لا شريك لها، وبما أنها واضحة محضة ومعروفة مسبقاً ومعروفة فيكفي أن تعرف نفسه بنفسه و يثبت تفرده أيضاً. ويصرح أنه إذا كانت الشهادة في الآية قولية أو فعلية، فيمكن مناقشة التوحيد في النظام الكوني من خلال آيات الآفاق، وإذا كان معنى الآية شهادة عينية أو ذاتية، فإن الإستدلال على توحيد الله هو من خلال ذاته، سواء كانت هناك عوامل أم لا، وإذا لم يكن كذلك فهو واحد، وبما أن الله شاهد عادل، فإن عدله يدل أيضاً على وحدته. كما في برهان الصديقين والآية ٥٣ من سورة فصلت، وردت على هذا النحو أيضاً.

الألفاظ المفتاحية آية "شهد الله"، العقل البرهاني، شهادة الله، آية الله جوادي آملي.

الاقتباس: دربندي، محمدرضا، سعيد عباسي‌نيا و عليرضا غلامپور (١٤٤٥). مناهج العقل البرهاني وراء تفسير آية "شهد الله" مع التركيز على المنهج التفسيري عند آية الله جوادي آملي. *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (١)، ٢٠٤ ـ ١٨١.
DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.175

رمز DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.175

الناشر: جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، بهار ۱۴۰۳، شماره ۵۷

رهیافت‌های عقل برهانی ذیل تفسیر آیه «شهد الله» با تأکید بر رویکرد تفسیری آیت‌الله جوادی‌آملی

محمدرضا دربندی[۱] / سعید عباسی‌نیا[۲] / علیرضا غلامپور[۳]

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم و قرآن حدیث، واحد آبادان، دانشگاه آزاد اسلامی، آبادان، ایران.
darbandi.mreza@yahoo.com

۲. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، علوم قرآن و حدیث، واحد آبادان، دانشگاه آزاد اسلامی آبادان، ایران (نویسنده مسئول). *dr.abasinya@gmail.com*

۳. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، علوم قرآن و حدیث، واحد آبادان، دانشگاه آزاد اسلامی آبادان، ایران.
gho.ali2198@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی
(۲۰۰ ـ ۱۸۱)

مقاله مستخرج از رساله دکتری

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۱۱/۱۹

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۰۲/۲۴

چکیده

یکی از مسائل مهم حوزه علوم قرآنی، تبیین و تفسیر نوع شهادت خداوند و آثار آن در آیه ۱۸ آل‌عمران است که در این نوشتار، رهیافت‌های عقل برهانی با توجه به آثار تفسیری و قرآنی آیت‌الله جوادی‌آملی مورد بازخوانی قرار گرفت. آیت‌الله جوادی‌آملی ذیل آیه: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» متفاوت از نظر علامه طباطبایی که قائل به شهادت قولی و خبری در آیه بوده، ایشان ضمن پذیرش شهادت قولی و فعلی و احتمال انشاء در شهادت، بر شهادت عینی و ذاتی خدا تأکید داشته است. آیت‌الله جوادی‌آملی براساس نظریه بسیط‌الحقیقه بودن واجب، معتقد است چون واجب حق تعالی بسیط محض است، شریک ندارد و از آن‌جهت که مشهود محض و از پیش معلوم و معروف است، خود برای شناخت خویش کافی است تا یکتایی او نیز اثبات گردد. ایشان تصریح می‌کند اگر شهادت در آیه قولی یا فعلی باشد، توحید در نظام کیهانی از طریق آیات آفاق قابل استدلال است و اگر مراد از آیه، شهادت عینی یا ذاتی باشد، استدلال بر وحدت خدا از راه ذات اوست، چه عواملی در کار باشد یا نباشد، او واحد است و چون خداوند شاهدی عادل است، عدالتش بر یگانگی‌اش نیز دلالت می‌نماید؛ چنان‌که در برهان صدیقین و آیه ۵۳ فُصّلت نیز چنین دریافت می‌شود.

واژگان کلیدی: آیه «شهد الله»، عقل برهانی، شهادت خدا، آیت‌الله جوادی‌آملی.

استناد: دربندی، محمدرضا، سعید عباسی‌نیا و علیرضا غلامپور (۱۴۰۳). رهیافت‌های عقل برهانی ذیل تفسیر آیه «شهد الله» با تأکید بر رویکرد تفسیری آیت‌الله جوادی‌آملی. *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۱)، ۲۰۴ ـ ۱۸۱.
DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.175

کد DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.175

ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

بازخوانی منابع تفسیری به ویژه روش تفسیری عقلی و اجتهادی از اهمیت خاصی برخوردار است. آیت‌الله جوادی‌آملی منابع تفسیری قرآن کریم را در سه حیطه یادآوری کرده است؛ مهم‌ترین منبع تفسیر قرآن خود قرآن است، منبع دیگر علم تفسیر، سنت معصومان علیهم‌السلام و روایات می‌باشد. منبع سوم تفسیر قرآن، عقل برهانی است که از گزند مغالطه وهم و از آسیب تخیّل مصون می‌باشد.[1] تفسیر عقلی در اصطلاح مشهور به دو قسم: تفسیر عقلی اجتهادی و تفسیر عقلی برهانی تقسیم می‌شود؛ چنان‌که اگر از نیروی عقل و فکر با رویکرد اجتهادی برای استنباط مفاهیم دینی و قرآن استفاده شود، از نوعی تفسیر اجتهادی یاد می‌شود. روش تفسیر عقلی قرآن با دو رویکرد، قابل تبیین است؛ استفاده از برهان و قرائن عقلی در تفسیر برای روشن کردن مفاهیم و مقاصد آیات قرآن که عقل منبع مستقل در تفسیر و دریافت احکام الهی است و از آن به عقل برهانی یاد می‌شود و گاهی با رویکرد عقلی و فکری با استفاده از روایات و درک لغات و مفاهیم و سایر قرائن به تحلیل و مفاهیم آیات اقدام می‌شود که حاصل آن تفسیر اجتهادی قرآن است و در این صورت عقل، مصباح و کاشف از مراد حق تعالی است و از این عقل به‌عنوان عقل فطری یا نیروی مدرکه انسان یاد می‌شود و البته، فقط نوع اول (عقل برهانی) تفسیر عقلی به شمار می‌آید و نوع دوم (عقل مصباحی) در ردیف تفسیر به مأثور قرار می‌گیرد.

کارکرد عقل برهانی در آیات قرآن بیشتر معطوف به مسائلی است که فقط عقل به‌عنوان منبعی استقلالی از عهده آن برمی‌آید و حجیت اثبات و تبیین آن به عقل برهانی خواهد بود؛ موضوعاتی همچون اثبات توحید، وحیانی بودن آموزه‌های قرآن، مسائل معاد و ضرورت وجود انبیاء و اعجاز انبیاء الهی همه از منبع نورانی و پرفیض عقل برهانی است که از اتقان و حجیت و اعتبار ویژه‌ای برخوردار خواهند بود. همچنان‌که در شناخت مبنایی برخی قواعد فقهی و حقوقی نیز کاربرد دارد.

از آنجایی که نقش عقل برهانی در تفسیر آیات کمتر مورد توجه بوده، ضرورت پژوهش دراین‌باره دوچندان به نظر می‌رسد، نوآوری این پژوهش به این جهت است که رهیافت‌های عقل برهانی در آثار تفسیری آیت‌الله جوادی‌آملی به‌ویژه آیات توحید مورد بازخوانی قرار گرفته است، بر این اساس در این پژوهش به واکاوی کارکرد و رهیافت‌های عقل برهانی ذیل تفسیر آیه ۱۸ آل‌عمران از دیدگاه ایشان روی آورده‌ایم. سؤال اصلی پژوهش معطوف به این است که نقش و کارکرد عقل برهانی در تفسیر آیه «شهد الله» چگونه است؟ رهیافت‌های عقل برهانی ذیل تفسیر آیه «شهد الله» و اثبات واجب حق تعالی چیست؟

---

۱. جوادی آملی، *تسنیم*، ج ۱، ص ۵۸ ـ ۵۷.

پیشینه

قرآن کریم بر نقش و کارکرد عقل و اعتبار آن در کنار نقل (کتاب و سنت) تأکید کرده است؛ از آن‌جهت که دلیل عقلی در کنار دلیل نقلی می‌تواند کاشف حکم و قانون تکوینی و تدوینی پروردگار باشد.[۱] تفسیر در عصر نزول عموماً معطوف به نقل حدیث بود و روایات تفسیری از طریق صحابه انتقال می‌یافت و تا آخر قرن اول هجری، تفسیر شفاهی که شاخه‌ای از علم حدیث بود، رایج بود.[۲] تفسیر عقلی عموماً از دوره تابعان شکل گرفته و ابن‌عباس به‌عنوان یکی از نخستین مفسران با رویکرد عقلی شناخته شده است، اگرچه در عصر نزول، اجتهاد عقلی در فهم معارف دینی (قرآن و سنت) تعلیم داده می‌شد.[۳] تفسیر آیات قرآن در عصر نزول از طریق پیامبر بزرگوار اسلام به صحابی خاص تعلیم داده می‌شد و آنان با رویکرد اجتهاد عقلی در فهم نصوص دینی (قرآن و سنت) به تحلیل و تفسیر آیات مبادرت می‌کردند.

به لحاظ پیشینه موضوع از آثار تفسیری معاصر با رویکرد عقلی، تفسیر **المیزان** قابل ذکر است که علامه طباطبایی ذیل آیه ۱۸ آل‌عمران قائل به شهادت قولی و خبری خداوند شده است و «**قائماً بالقسط**» را حال برای فاعل تلقی کرده است.[۴] همچنین مقاله‌هایی با عنوان «تفسیر عقلی روشمند قرآن» از محمدرضا اصفهانی ***مجله قبسات*** سال ۱۳۸۱ شماره ۲۳؛ که نویسنده در این مقاله ضمن تبیین مفاهیم روش تفسیری و عقل برهانی به دیدگاه‌هایی درباره تفسیر عقلی اشاره کرده است، مقاله «کاربست‌های عقل تفسیری با تأکید بر محدوده آن» نوشته کامران اویسی و سیدرضا مودب ***مجله عقل و دین*** سال ۱۳۹۷، شماره ۱۹، که نویسندگان به تبیین عقل منبعی و برهانی به‌عنوان یکی از منابع اربعه و به تحلیل و تفسیر عقل اجتهادی پرداخته‌اند. همچنین مقاله «مبانی عقلی در تفسیر آیه «شهد الله» نویسنده زهرا تفرجی شیرازی که در این مقاله با رویکرد تطبیقی میان خدای فلسفه و خدای ادیان مقایسه انجام شده و تنها مصداق خدای فلسفه «الله» در ادیان ذکر شده است و نویسنده یادآوری می‌کند در فلسفه، برهانی که با کمترین واسطه می‌تواند خدا را اثبات کند و بر شهادت خدا بر الوهیتش و وحدتش مطابقت دارد، برهان صدیقین و آیه «شهد الله» است.[۵] ضمن آنکه در مقاله «تبیین سیر تطور آراء مفسران فریقین درباره آیه «شهد الله» نویسندگان مینا شمخی و دیگران به کارکردهای اجتماعی،

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱، ص ۸۴ ـ ۶۵.
۲. ابن‌عطیه اندلسی، ***المحرر الوجیز***، ج ۱، ص ۱، ۴۱؛ ذهبی، ***التفسیر و المفسران***، ج ۱، ص ۱۴۷ ـ ۱۴۵.
۳. معرفت، ***تفسیر و مفسران***، ج ۱، ص ۳۹.
۴. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۳، ص ۱۷۸.
۵. تفرجی شیرازی، ***مبانی عقلی در تفسیر آیه «شهدالله»***، ص ۱۸.

کلامی، تربیتی، آموزشی و هدایتی آیه اشاره کرده‌اند و ضمن بیان اقوال در شهادت قولی، فعلی و عینی در آیه، اختلاف آراء را متأثر از شرایط اجتماعی فرهنگی در ادوار مختلف تفسیری یاد کرده‌اند.

مفهوم‌شناسی

۱. عقل

گاهی مقصود از عقل، استعداد و قوه مُدرکه‌ای است که از آن علم تحصیل می‌شود و گاهی آن علمی است که از قوه عقل به‌دست می‌آید. راغب اصفهانی دراین‌باره می‌نویسد: «العقلُ يُقال للقوّة المتهيّئة لِقَبول العِلم، ويُقال لِلعلم الّذي يَستفيدهُ الإنسان بتلك القوّة العَقل».[۱] برخی معنای اصطلاحی عقل را چنین نوشته‌اند: قوه مدرکه انسان که دارای دو مرتبه است؛ عقل فطری و عقل اکتسابی و حکما عقل هیولایی را همان عقل فطری دانسته‌اند.[۲]

عقل برهانی: فلاسفه و مفسران برای عقل کارکرد و اعتبارهای متعددی قائل شده‌اند و در یک نگاه کلی، عقل را در دو حیطه و کارکرد منبعی (برهانی) و ابزاری (مصباحی) یاد کرده‌اند.[۳] بدیهی است این تقسیم‌بندی بر این اصل توجیه می‌شود که منابع و مصادر استنباط احکام و معارف الهی بر چهار وجه استوار است: کتاب، سنت، اجماع و عقل که در اینجا عقل یک منبع و مصدر برای تفسیر آیات و در عرض دیگر منابع شناختی به‌کار می‌رود و از آن به عقل منبعی (برهانی) یاد می‌شود.[۴] با این توصیف عقل برهانی با استفاده از مقدماتی یقینی یا اطمینانی، یک قیاس منطقی تشکیل می‌دهد و به یک نتیجه یقینی می‌رسد.

۲. تفسیر

تفسیر پرده برداشتن از لفظ مشکل وسعی در ازاله ابهام و خفا از دلالت کلام بر معانی است.[۵] ابن‌منظور می‌نویسد؛ مقصود از تفسیر، تبیین مراد از لفظ مشکل است.[۶] از نظر امین الاسلام طبرسی تفسیر در اصطلاح کشف مراد خداوند از لفظ مشکل است.[۷]

---

۱. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۵۷۸.
۲. ابن‌سینا، ***شرح الاشارات و التنبیهات***، ص ۹۱.
۳. جوادی آملی، ***سرچشمه اندیشه***، ج ۱، ص ۱۷۱ ـ ۱۶۹.
۴. رضایی اصفهانی، ***درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن***، ص ۶۹ ـ ۶۷.
۵. معرفت، ***تفسیر و مفسران***، ج ۱، ص ۱۴ ـ ۱۳.
۶. ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۱۰، ص ۲۶۱.
۷. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۱، ص ۳۹.

آیت‌الله جوادی آملی می‌نویسد: «تفسیر به‌معنای روشن کردن و پرده‌برداری از چهره یا کلامی است که براساس قانون محاوره و فرهنگ مفاهمه ایراد شده است و معنای آن آشکار و واضح نباشد.»[۱]

۳. تفسیر عقلی

در تفسیر عقلی از قوه مدرکه عقل با استفاده از قواعد فهم، در دانش تفسیر استفاده می‌شود و مقصود از دلیل عقلی در کنار منبع معرفتی کتاب و سنت، عقل منبعی برای فهم و دریافت مراد و مقصود کلام خداوند است. بعضی مفسران تفسیر عقلی را تفسیر اجتهادی دانسته‌اند و البته عموماً تفسیر عقلی را به دو بخش تفسیر عقلی اجتهادی و تفسیر عقلی برهانی تقسیم کرده‌اند که مقصود از تفسیر اجتهادی بهره‌گیری از قوه عقل در استنباط صحیح از آیات و احادیث با تدبر و تعقل برای فهم معانی کلام الهی است و نوع دوم تفسیر ناظر به عقل نظری و استفاده ابزاری از براهین و قرائن عقلی در تفسیر قرآن است.[۲]

۴. توحید

واژه «توحید» در معنای یکتایی و یگانه دانستن خداوند است.[۳] توحید در اصطلاح؛ یعنی اعتقاد به وجود خداوند یکتایی که مثل و مانند و شریکی ندارد و توحید را مراتبی است؛ توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، توحید عبادی و آیه شریفه «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ»[۴] و «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ»،[۵] «أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ»[۶] به توحید اشاره دارند. توحید در ربوبیت؛ یعنی اعتقاد به تأثیر و قدرت اراده خداوند در تمامی امور عالم که به نحو استقلالی و عدم نیاز به دیگر قدرت‌ها، امور عالم را تدبیر می‌کند.[۷]

۵. شهادت

«شهادت» به‌معنای دیدن با چشم و تحمل عملی که از حضور و حس به‌دست می‌آید.[۸] همچنین در معنای اظهار و ادای چیزی که شخص گواهی‌دهنده تحمل کرده به‌کار می‌رود.[۹] واژه «شهادت» اگرچه

---

۱. جوادی آملی، ***تفسیر موضوعی قرآن***، ج ۱، ص ۵۳ ـ ۵۲.
۲. رضایی اصفهانی، ***منطق تفسیر قرآن***، ص ۱۲۶.
۳. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۵۵۱.
۴. توحید / ۱.
۵. شوری / ۱۱.
۶. انبیاء / ۱۰۸.
۷. طباطبایی، ***نهایة الحکمة***، ج ۴، ص ۱۰۹۱.
۸. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۲۶۸.
۹. ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۲، ص ۲۳۹.

در معنای به‌چشم خود دیدن یا به‌گوش خود شنیدن استعمال شده؛ اما بیشتر بـه‌معنـای ادای شـهادت در محضر قاضی کاربرد پیدا کرده است و اگر قرینه‌ای در کلام نباشد، ممکن است در معنای تحمل شهادت یا ادای شهادت متصور شود که در هر دو وجه کارکرد پیدا می‌کند، چـون کسـی کـه شـهادت را تحمـل می‌کند برای ادا و اظهار آن تحمل می‌کند؛ لذا تحمّل و ادای شهادت هر دو یکی است؛ یعنی هر دو حـق را حفظ و اقامه می‌کنند و قسط و عدالت را به پا می‌کنند.[۱]

روش‌شناسی تفسیری آیت‌الله جوادی آملی

مقصود از روش تفسیری، شیوه خاصی در برداشت و استنباط از آیات قرآن کریم اسـت کـه بـا توجـه بـه منابع تفسیری (عقل، قرآن و احادیث) کارکردهای متفاوتی خواهد داشت. روش‌شناسی تفسیر به چگونگی استفاده از منابع فهم آیات قـرآن و مصـادر تفسـیری مفسـران و همچنـین مبـانی فکـری و اعتقـادی و گرایش‌های تخصصی علمی و کلامی آنان ارتباط پیدا می‌کند، با این توصیف تفسیر متون دینی و به‌ویژه قرآن یا به عقل است یا به نقل (قرآنی و روایی) یعنی تفسیر مأثور که مشتمل بر تفسیر قرآن به سـنت و تفسیر قرآن به قرآن است.

مطالعه آثار تفسیری و قرآنی آیت‌الله جوادی‌آملی نشان می‌دهد که منهج تفسیری ایشان در تفسیر قرآن (***تسنیم***) رویکردی جامع و با بهره‌گیری از هر سه منبع تفسیر؛ یعنی عقل، قرآن و سنت تألیف یافته و می‌توان به تفسیری اجتهادی جامع از آن یاد کرد. با مطالعه دقیق‌تر منابع، تفسیر ***تسنیم*** با لحاظ مبانی معرفتی و اعتقادی مفسر، گرایش امامی مذهب و صدرایی مسلک است و بیشتر به سبک فلسفی عرفانی است. با این توصیف مهم‌ترین ویژگی تفسیر ***تسنیم*** مربوط به بخش لطایف و اشارات آن است و می‌توان گفت، یکی از ویژگی‌های مفسّر آن است که در تفسیر برخی آیات، از عقل برهانی بهره جسته است.

به لحاظ روش‌شناسی تفسیری، آیت‌الله جوادی‌آملی اگرچه در تفسیر برخی آیات از عقل برهانی به‌عنوان یک منبع معرفتی مستقل استفاده کرده است، امّا از آن جایی که برای تبیین بهتر آیه «شهد الله» از دیگر آیات همچون آیه ۵۳ فصلت و ۳۵ نور به‌عنوان قرینه متصله در تحلیل برهان صدیقین و قرینه منفصله در تفسیر آیه ۱۸ آل عمران استفاده کرده است؛ می‌توان پذیرفت که ایشان به پیروی از استادش علامه طباطبایی در روش تفسیری قرآن به قرآن چنین رهیافتی از تفسیر آیات ارائه نموده است و اگرچه رویکرد تفسیری ایشان بهره‌گیری از عقل برهانی بوده است اما از آن‌جهت که برخی آیات دیگر با آیه ۱۸ آل‌عمران هم‌پوشانی دارد در مفهوم‌شناسی و تبیین آیه استفاده می‌شود.

---

۱. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱، ص ۱۷۸ ـ ۱۷۷.

بدیهی است آیت‌الله جوادی‌آملی از آن‌جهت که ذیل تفسیر این آیه به برهان صدیقین استناد می‌کند و با رویکرد فلسفی به تبیین و تحلیل آیه می‌پردازد، به‌طور طبیعی برخی دیگر آیات هم با برهان صدیقین ارتباط پیدا می‌کنند. در این پژوهش جهت‌گیری و هدف مقاله تبیین کارکرد عقل برهانی در تفسیر آیه «شهد الله» است و در مواردی که از دیگر آیات اشاره شده، جنبه تکمیلی و تبیینی دارد.

قلمرو کارکرد عقل برهانی و حیطه‌های معرفت‌شناسی آن

قرآن کریم برای عقل انسان از کارکردهای متعددی یاد کرده است. بر این اساس دعوت قرآن بـه تفکـر، تعقل و تفقه از کارکردهای معرفتی عقل برشمرده می‌شـود: آیـه ۱۳ جاثیـه: «إِنَّ فِـي ذَلِـكَ لَآيَـاتٍ لِقَـوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» و آیه ۵۳ فصلت: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَـقُّ أَوَلَـمْ يَكْـفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» مبتنی بر مفاهیمی‌اند که کارکرد عقل با دلالت مطابقی، تضمّنی و التزامی از آن قابل دریافت است.[۱]

محقق اصفهانی برای عقل منبعی و استقلالی به دو کارکرد نظری و عملی آن اشاره می‌کند؛ کارکرد عقل نظری اکتشافی و خاصیت معرفت‌زایی دارد و کارکرد عقل عملی به مسائل ارزش‌گذاری و حیطه اعمال ارادی انسان مرتبط می‌شود.[۲] در قرآن کریم به هر دو کارکرد عقل نظری و عقل عملی اشاره شده است؛ در آیه ۱۸ سوره زمر: «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ» که اشاره شده است خردمندان به سخنان طرف مقابل گوش می‌دهند و با تجزیه و تحلیل آن سخنان توسط عقل نظری، بهترین سخن را انتخاب آگاهانه و نیکو خواهند نمود که این انتخاب همان عقل عملی خواهد بود و هدایت الهی هم از هر دو طریق عقل نظری و عقل عملی تحقق می‌یابد.[۳]

بازخوانی منابع تفسیری بیانگر آن است که کارکرد عقل نظری در فرآیند معرفت‌بخشی و معرفت‌زایی، معناگرایی و سنجش‌گری است؛[۴] اما مهم‌ترین نقش و کارکرد عقل به‌کارگیری اصول و قواعد عقلانی در فهم متون، اثبات، تفسیر، تخصیص، تقیید، تعمیم و مفهوم‌گیری است که در کنار اثبات حجیت سایر منابع و مدارک معرفتی (کتاب و سنت) در معنای متن، تثبیت و تفسیر کارایی دارد.[۵]

---

۱. همان، ج ۳، ص ۸۳.
۲. همان، ج ۲، ص ۱۴۸ و ۱۸۰.
۳. همان، ص ۱۷، ۲۵۰.
۴. رشاد، ***گستره کارکرد و کاربرد عقل در تفهم و تحقق دین***، ص ۳۸ ـ ۱۱.
۵. طباطبایی، ***المیزان***، ص ۴۰۱.

آیت‌الله جوادی‌آملی در تبیین قلمرو کارکرد عقل برهانی می‌نویسد: یکی از منابع سه‌گانه معرفتی در تفسیر قرآن، عقل برهانی است، عقلی که از گزند مغالطه وهم و آسیب تخیّل مصون باشد (توهم منشأ مغالطات می‌باشد و تخیّل منشأ شعر است و هر دو به برهان آسیب می‌زند) عقل برهانی با علوم متعارفه خویش اصل وجود خدا و ضرورت وحدت، حیات، ابدیت، ازلیت، علم و سایر صفات اولیای او را ثابت کرده است.[۱] همچنین بر آن است که عقل اگر موضوعی را مستقلاً ادراک نماید و از منبع روایات و مأثور هم آن را دریابد، قول معصوم را ارشادی و تأییدی بر نظریه عقلی خود تلقی می‌کند، معنای مستقل بودن عقل منبعی (برهانی) این نیست که عقل خود ذاتاً فتوا می‌دهد؛ بلکه جنبه استقلالی عقل برهانی معطوف به کاشفیت از اراده حق تعالی است، نه اینکه خود بدون ملاحظه جنبه کاشفیت مراد و اراده حق تعالی، استقلالی داشته باشد. چنانکه قرآن کریم و سنت معصومان‌ﷺ کاشفیت از اراده خداوند دارند. بدیهی است استقلال عقل منبعی (برهانی) در شناخت مبنای فقهی و حقوقی گاهی به‌صورت ارائه یک قاعده فقهی همچون قاعده عسر و حرج، قاعده لاضرر و لاضرار و نفی تکلیف ما لایطاق است و بعضاً به‌صورت ارائه قاعده اصولی برائت عقلی، تخییر عقلی ممکن خواهد بود.[۲] بر این اساس به‌طور مثال می‌توان گفت در آیه ۶۷ انبیاء: «أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» که به‌صورت مطلق آمده و به منبع خاصی استناد نشده، مقصود عقل منبعی و استقلالی است.[۳] آیت‌الله جوادی‌آملی همچنین می‌نویسد: عقل برهانی حجتی الهی و حضوری مؤثر دارد؛ اعم از استنباط یک آیه یا تمام قرآن. عقل در حکم دلیل لبّی برای کلام الهی است با این رویکرد اگر آیه‌ای دارای چند احتمال معنایی بود و جز یک محتمل معیّن، بقیه عقلاً منتفی بودند باید به کمک عقل برهانی آیه را بر همان محتمل حمل کرد.[۴]

امّا عقل ابزاری یا مصباحی کارکردی غیراستقلالی دارد. هنگامی‌که عقل در نقش مُفسِّر کتاب و سنت و تبیین‌کننده امور فطری و تحلیل‌گر داده‌های طبیعی و تجربی و ارزیابی‌کننده اطلاعات شهودی مورد نظر باشد، جنبه ابزاری و مصباحی آن مقصود است. عقل مصباحی، نقش معیار و میزان صدق گفته‌های خود و تطابق گفتار و عمل را ایفا می‌کند همانند آیه: «أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ»[۵] بر این اساس عقل به کمک قرآن مصادیق معروف و منکر را درک می‌کند و ارتباط گفتار و عمل افراد و تطابق هر دو را درک می‌کند و می‌تواند حکم کند که آمران به

---

۱. جوادی آملی، ***سرچشمه اندیشه***، ج ۱، ص ۵۸ ـ ۵۷.
۲. همان، ج ۴، ص ۲۹۲ ـ ۲۹۱.
۳. علی تبار، «بررسی و کارکردهای عقل از منظر قرآن کریم»، ***عقل و دین***، شماره ۱۳، ص ۱۳.
۴. جوادی آملی، ***تسنیم***، ج ۱، ص ۵۸ ـ ۵۷.
۵. بقره / ۴۴.

معروف باید خود عامل به معروف هم باشند.[۱] کارکرد ابزاری یا مصباحی عقل در فهم منابع دینی را می‌توان در چند حیطه ذکر کرد: کارکرد عقل در تفسیر سایر ادّله، کارکرد عقل در تخصیص و تعمیم برخی ادلّه، کارکرد عقل در تعارض ادلّه، کارکرد عقل در تخصیص یا رد اسناد روایات، استفاده عقل در مفهوم‌گیری از ادلّه، استفاده از عقل در تشکیل قیاس ... .[۲]

قابل ذکر است که عقل برهانی با استفاده از مقدمات یقینی یا اطمینانی یک قیاس منطقی تشکیل می‌دهد تا به یک نتیجه یقینی برسد؛ البته باید توجه داشت که نتیجه عقل برهانی در تفسیر به‌کار می‌رود نه آن قیاسی که عقل برهانی تشکیل داده است با لحاظ نتیجه قطعی آن، عقل منبعی محسوب می‌گردد.[۳]

رویکرد فلاسفه اسلامی در بهره گیری از آیه «شهد الله» و اثبات توحید حق تعالی

فلاسفه اسلامی در دلالت وجود واجب بر توحید و یگانگی‌اش از سه طریق استدلال ارائه نموده‌اند؛ یکی بر اساس «تعیّن» واجب تعالی است. رهیافت عقل برهانی ذیل این استدلال چنین است که؛ واجب تعالی متعیّن است و تعیّن واجب یا به ذات واجب است یا چیز دیگری و اگر تعین واجب به غیر باشد، در این صورت واجب محتاج و فقیر خواهد بود؛ پس قسم اول صحیح است که تعیّن واجب به ذات خویش است و بر این اساس واجب ذاتش واحد و یگانه است. ابوعلی سینا در کتاب ***شفا*** به این مطلب اشاره کرده و در ***تعلیقات*** آورده است: «**و هو کما قال شَهِدَ الله اَنّه لا اِله اِلاّهو، کلّ ما وجوده لذاته فیجب أنْ یکونَ واحداً و واجب الوجود وجوده لذاتِه فهُو واحد فاِنّ وجوده لِانّه واجب الوجود فیقتضي ذلك أنْ یکون هذا بعینه ویکون غیر معلول**».[۴] رویکرد دیگر برهان عقلی فلاسفه در اثبات واجب و توحید حق تعالی بر اساس نظریه «صرف الوجود بودن واجب» است. سهروردی در ***التلویحات*** یادآوری می‌کند که؛ «**صرف الوجود الذي لا اثّم منه، کل ما فرضته، فاذا نظرت فهو اذ لا میز في صرف شيء**»[۵] بر این منطق؛ وجود صرف اقتضای توحید و یگانگی دارد؛ زیرا در صرف شیءِ تمایزی نیست و شیء به حسب ذاتش تعدد بردار نیست؛ پس همان‌گونه که خدا به وجود خود شهادت می‌دهد، بر یگانگی خویش هم شهادت می‌دهد.[۶]

ملاصدرا نیز در تأیید نظریه شیخ اشراق این استدلال را با آیه «شهد الله» به این شکل تقریر کرده است

---

۱. علی تبار، «بررسی و کارکردهای عقل از منظر قرآن کریم»، ***عقل و دین***، شماره ۱۳، ص ۲۰ ـ ۱۹.
۲. مهدیان، ***جستاری در مفهوم و کاربرد عقل منبعی و ابزاری***، ص ۵ ـ ۶؛ طاهری، ***درس‌هایی از علم کلام***، ص ۲؛ عبودیت، ***اثبات وجود خدا به روش اصول موضوعی***، ص ۴.
۳. اویسی و مودب، «کاربست‌های عقل تفسیری با تأکید بر محدوده آن»، ***عقل و دین***، ش ۱۹، ص ۹۶.
۴. ابن‌سینا، ***التعلیقات***، ص ۷۰.
۵. سهروردی، ***التلویحات***، ج ۱، ص ۱۳۵.
۶. شیرزاد، ***خردنامه***، ص ۷۸.

که: «فوجوب وجوده الذي هو ذاته بذاته تعالي يدلّ علي وحدته كمال في التنزيل شهد اللّه انه لا اِله اِلاّ هو»[۱] چنان‌چه فیض کاشانی نیز در نظریه صرف الوجود می‌نویسد: وقتی ثابت شد که خدای تعالی وجود صرف نامحدود است، وحدت او نیز اثبات می‌شود؛ زیرا در صرف شیء تعدد راه پیدا نمی‌کند: فاِذن شهد الله انه لا اله الا.[۲]

طریق دیگر فلاسفه در استدلال بر توحید بر اساس نظریه «بسیط الحقیقة» بودن واجب است و مقصود از بسیط الحقیقه بودن، نفی ترکیب وجدان و فقدان و موجود و عدم است؛ یعنی بسیط الحقیقه نیستی در او راه پیدا نمی‌کند؛ پس نامحدود است و نامحدود بودن واجب تعالی دلیلی بر توحید و یگانگی اوست. ملاصدرا دلایل توحید را از طریق تعیّن و صرف الشیء تقریر نموده است و در ***مفاتیح الغیب*** می‌نویسد: واجب نفس حقیقت واجب است و چون واجب لایتناهی است تعداد در آن متصور نیست؛ پس معرفت ذات واجب عین تصدیق به وجود آن و شاهد بر یگانگی و وحدت اوست.[۳] علامه طباطبایی ذیل کلام امام علی‌علیه‌السلام که فرمود: «و معرفتة توحیده» می‌نویسد: دلیلی که برای خدا وجود بی‌نهایت ثابت می‌کند همان توحید به‌معنای واقعی کلمه است.[۴]

نویسنده تفسیر ***المیزان*** ذیل آیه «شهد الله» یادآوری می‌کند مراد از شهادت در آیه «شهد الله» شهادت قولی است؛ بر اساس ظاهر آیه این‌گونه شهادت، شهادت فعلی نیست. شهادت قولی گزارش مشهود از راه سخن گفتن است؛ مانند: «إِنَّكَ لَمِنَ المرسلين» شهادت فعلی گزارش مشهود از طریق فعل است؛ مانند: «شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ»[۵] و شهادت عینی گزارش از مشهود با ذات وجود است نه گفتار یا کردار و شهادت اعضاء و جوارح در قیامت شهادت عینی است.[۶]

رهیافت عقل برهانی از آیه «شهد الله» حسب آنچه طباطبایی ذیل آیه تفسیر نموده آن است که خدای تعالی در حالی این شهادت را می‌دهد که در فعلش قائم به قسط و در خلقش حاکم به عدل است چون امر عالم را از راه خلقت اسباب قبل از مسببات و برقرارکردن روابط بین این دو سلسه تدبیر کرده است؛ پس این امور نشانه عادل بودن خداست و از لطایف آیه این است که شهادت خدا بر عدالت او و بر یگانگی‌اش در الوهیت دلالت می‌نماید و معنایش این است، عدالت او که خودش بنفسه ثابت است،

---

۱. ملاصدرا، ***الاسفار الاربعة***، ج ۱، ص ۱۵۷.
۲. فیض کاشانی، ***اصول المعارف***، ص ۱۴.
۳. ملاصدرا، ***مفاتیح الغیب***، ج ۱، ص ۲۴۰.
۴. طباطبایی، ***علی و فلسفه الهی***، ص ۴۷.
۵. توبه / ۱۷.
۶. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۲، ص ۳۲.

وحدانیت او را هم اثبات می‌کند.[۱] طباطبایی توضیح می‌دهد اینکه در مسائل انسانی شهادت مبتنی بر عدالت است به این جهت است که شاهد همواره ملازم بر صراط مستقیم و صراط فطرت باشد و فعل خود را که شهادت است در غیر موضع به‌کار نبرد و شهادتش خالی از دروغ و زور باشد، پس ملازم صدق بودن و طبق فطرت راه پیمودن موجب عدالت آدمی می‌شود؛ پس خود نظام حاکم بر عالم و نظامی که در بین اجزای عالم است و همه فعل خدایند و محض عدالت است. بر این اساس خداوند که خود شاهدی عادل است شهادت داد بر اینکه او معبودی است که جز او معبودی نیست؛ پس احدی نیست که جای او را بگیرد و خلق را از او بی‌نیاز کند قهراً در مقابل خدای تعالی معبود دیگری نخواهد بود و آیه شریفه با جمله: «لا اله الاّ هو» این معنا را می‌رساند و خداوند با فعل خودش که همان نظام عالم است ادا می‌کند و به‌طوری‌که از ظاهر آیه موردبحث بر می‌آید با قول خودش هم ادا کرده است. بنابراین آیه موردبحث در مشتمل بودنش بر شهادت خدا بر یکتایی خود نظیر آیه ۱۶۶ نساء است: «لَكِنِ اللَّهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا».[۲]

علامه طباطبایی در مسئله شهادت ملائک مبنی بر اینکه جز خدا معبودی نیست، توجیهش این است که خدای متعال در آیات گذشته خبر داده به اینکه فرشتگان بندگان خدایند و او را نا فرمانی نمی‌کنند، او را تسبیح می‌کنند و در تسبیح خود شهادت می‌دهند به اینکه معبودی جز او نیست و همچنین در مورد شهادت «أُولُوالعِلم» بیان می‌کند که هر صاحب علمی از آیات آفاق و أنفسی خدا، یکتایی خدا را به یقینی درک می‌کند، بنابراین آنچه از ظاهر آیه به‌دست می‌دهد، شهادت در آیه قولی است نه عملی؛ هر چند که شهادت عملی خدا بر یکتایی و عدالتش نیز در جای خود صحیح و حق است؛ چون عالم وجود با نظام واحدش شهادت می‌دهد برای اینکه معبودی واحد دارد. ضمن آنکه عبارت: «قائماً بالقسط» حال از فاعل «شهد الله» یعنی حال از «الله» است و عامل در این حال هم جمله «شَهِدَ» است؛ به‌عبارتی دیگر اینکه «قیام خدا به قسط» آن چیزی نیست که خدا و ملائکه و اولوالعلم به آن شهادت داده‌اند؛ بلکه چگونگی و حالت شهادت دادن خدا را می‌رساند؛ یعنی خدا در حالی‌که قائم به قسط است، شهادت می‌دهد به اینکه معبودی جز او نیست و شهادت ملائکه و اولوالعلم هم، چنین است و دلیل ما بر این مطلب این است که بین جمله: «لا اله الاّ هو» و جمله: «قائماً بالقسط» فاصله ایجاد شده است و اگر مسئله قیام به قسط هم از اجزای شهادت بود، جا داشت که بفرماید: «شَهِدَالله اَنّه لا اِله اِلا هو قائماً بالقسط و الملائکة ...».[۳]

---

۱. همان، ج ۳، ص ۱۷۸.
۲. همان، ص ۱۷۹.
۳. همان، ص ۱۸۰.

علامه طباطبایی نسبت به بعضی از مفسرانی که شهادت در آیه را «شهادت عملی» دانسته و «**قائماً بالقسط**» را نیز داخل در شهادت گرفته، اشکال جدّی وارد کرده و مضافاً به کسانی که پذیرفتن «شهادت قولی» در آیه را مستلزم آن دانسته‌اند که توحید را مستند به «نقل» بدانیم نه «عقل» و شهادت قولی را یک معنای استعاره‌ای فرض گرفته‌اند، ایراد وارد می‌سازد که چنین تصویری مغالطه و خطاست؛ زیرا اگر یک دلیل نقلی افاده علم کرد، علمی که عقل هم همان را افاده کرد در این صورت دلیل عقلی هم مانند دلیل نقلی معتبر خواهد بود و مردم دلیل نقلی متواتر را از دلیل عقلی معتبرتر می‌شمارند. در آیه موردبحث خدا شاهدی است که احتمال دروغ در او نیست؛ شهادت چنین شاهدی یقین‌آور است و یک برهان یقینی می‌آورد و خدا شاهدی است که شهادتش بر وحدانیتش، شهادتی است حق؛ همچنان که خبر دادنش از شهادت ملائکه و اولوالعلم شهادت آنان را به‌طور یقین اثبات می‌کند و اینکه گفته‌اند: شهادت کلامی کافی به مقصود نیست، مغالطه‌ای بیش نیست؛ افزون بر اینکه این شهادت علیه مشرکانی است که اصنام و اربابانی واسط و شفیع میان خود و خدا قائل بودند. بنابراین شهادت خدا مانند سایر اخبار، خبری است که از مصدر ربوبی و عظمت خدا صادر شده است و شهادت هم خبر عادی در مورد دعوای مورد ذکرشده است.[۱]

رویکرد تفسیری آیت‌الله جوادی‌آملی در بهره‌گیری از عقل برهانی ذیل آیه «شهد الله»

بسیاری از آیات توحید که در قرآن مجید آمده، مبتنی بر نوعی استدلال عقلی و برهان است و تحلیل و تفسیر این آیات با عقل برهانی ممکن خواهد بود.

آیت‌الله جوادی آملی در کتاب ***توحید در قرآن*** می‌نویسد: از کلام صدرالمتألهین استفاده می‌شود که احتجاج حضرت ابراهیم‌علیه‌السلام در برابر مشرکان برای اثبات اصل مبدأ هستی بوده است و در آیات ۷۵ تا ۷۹ سوره انعام اگرچه ظاهر آیات و احتجاج آن حضرت به‌صورت مستقیم در زمینه اثبات صانع نیست و بر مسئله توحید در تدبیر و کارگردانی جهان و توحید در عبادت تکیه دارد، اما حضرت ابراهیم‌علیه‌السلام در بررسی پدیده‌ها و بر این اصل اشاره کرد که موجود ناپایدار که غروب می‌کند، موجودی نیازمند است و این نیاز نشانه‌ای است بر وجود مبدأ بی‌نیاز که آفریننده و گرداننده است.[۲]

رهیافت‌های عقل برهانی در تفسیر آیات اثبات مبدأ هستی و توحید مبتنی بر این اصل است که تمام پدیده‌ها نیازمند به پدیدآورنده بی‌نیازند که آن پدیدآورنده، دانایی و توانایی لازم برای پدیدآوردن موجودات بدیع

---

۱. همان، ص ۱۸۳.

۲. جوادی آملی، ***توحید در قرآن***، ج ۲، ص ۳۶ ـ ۲۸؛ ملاصدرا، ***اسفار***، ج ۶، ص ۴۴.

را دارد. فقر و نیاز ذاتی موجودات امکانی، نشانه روشنی بر هستی آن موجود بی‌نیاز است و ناپایداری آن پدیده‌ها نشانه وجود تکیه‌گاه خود پایدار برای آنهاست؛ آیه ۱۷ ـ ۱۵ سوره فاطر به این معنا اشاره دارد: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ * إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ * وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ» قرآن کریم برای اثبات مبدأ نظام آفرینش براهین متعددی اقامه نموده که برهان فطرت مبتنی بر گرایش عمومی مخلوقات به مبدأ زیباتر به‌نظر می‌رسد. با این تقریر که: بر اساس فطرت انسانی، هر انسانی به وجود مبدأ هستی آگاهی دارد و وجود خدا از هر چیزی روشن‌تر است و خفای او از شدت ظهورش و دوری او از شدت نزدیکی است.[1] آیت‌الله جوادی‌آملی می‌نویسد: قرآن کریم راه‌های سه‌گانه‌ای برای موحدان و سالکان پژوهش توحیدی ارائه کرده است که در آیه ۵۳ سوره فصلت قابل دریافت است: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» در این آیه از سه طریق و برهان می‌توان به درک صحیح وجود مبدأ هستی و حق تعالی دست یافت: ۱. برهان آیات آفاقی؛ ۲. برهان آیات أنفسی؛ ۳. برهان شناخت خدا به‌واسطه خدا. مقصود ما در این پژوهش معطوف به راه سوم است که از وجود حقیقی خدا بر خودش استدلال اقامه شده است و این طریق سوم تنها طریقی است که با رویکرد عقل برهانی می‌توان به آن رسید و آیت الله جوادی‌آملی از آن به برهان «از مقصد به مقصود» یاد کرده است که در آیات ۱۸ آل‌عمران؛ ۵۳ فصّلت و ۳۵ نور و دیگر آیات قابل تبیین است که به حسب ضرورت در این پژوهش به رهیافت‌های عقل برهانی در آیه «شهد الله» و تحلیل و تفسیر آن پرداخته می‌شود.

آیت‌الله جوادی‌آملی در تفسیر آیه ۱۸ آل‌عمران: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» می‌نویسد: بخش اول آیه کریمه، شهادت خدا بر یگانگی خویش است «شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ» و احتمال دارد انشاء باشد؛ یعنی اکنون شهادت می‌دهد نه اینکه اخبار از گذشته باشد.[2] ایشان در تفسیر آیه: «شَهِدَ الله» به تبیین شهادت سه‌گانه قولی، فعلی و عینی آیه مذکور می‌پردازد و با بهره‌گیری از عقل برهانی و ارائه استدلال عقلی به اثبات واجب و یگانگی خداوند روی آورده و در این باره می‌نویسد: اینکه آیا شهادت قولی خدای سبحان به تنهایی بر توحید و یگانگی او کفایت می‌کند یا نه؟ پاسخ و استدلال بر آن صرفاً با عقل برهانی خواهد بود و پذیرفتن شهادت قولی خدا در این آیه مبتنی بر این است که بپذیریم وحی و رسالت انبیاء فرع بر اصل مبدأ است نه اوصاف مبدأ (توحید) و اوصاف توحیدی حق تعالی را می‌توان از اصل وحی و رسالت اثبات نمود؛ آنگاه از آن دو، توحید و یگانگی مبدأ احراز می‌شود.

---

۱. جوادی آملی، ***توحید در قرآن***، ج ۲، ص ۳۶ ـ ۲۸.

۲. جوادی آملی، ***تفسیر موضوعی قرآن کریم***، ج ۱۳، ص ۳۹۰.

آیت‌الله جوادی‌آملی با تحلیل و نگاهی متفاوت از عقیده استادش، ذیل آیه «شهد الله» می‌نویسد: شهادت در آیه عینی است و حصر معنای آیه در شهادت قولی را ناتمام می‌داند؛ بر این اساس رهیافت عقل برهانی از تفسیر و تبیین شهادت در آیه به این تقریر است: پذیرش شهادت قولی خدا بر وحدت خود بر اثبات عدالت او استوار است و اثبات عدالت حق تعالی از راه بررسی اعتدال فعل اوست و اعتدال فعل خدا افزون بر اینکه اثبات‌کننده عدالت خداست، ثابت‌کننده شریک نداشتن وی هم هست، در نتیجه پیش از اینکه از طریق شهادت لفظی خدا به وحدت او پی ببریم، وحدتش را با عدل او ثابت کرده‌ایم. با این بیان، دیگر به شهادت لفظی او نیازی نخواهد بود. البته این مطلب مستلزم رد احتمال شهادت قولی خدا در آیه نیست؛ چون پس از توحید از راه برهان عقلی، شهادت لفظی می‌تواند مؤید آن به‌شمار آید اما مقتضی ناتمام بودن حصر آیه در این وجه (شهادت قولی) است؛ چون در صورت فعلی یا عینی دانستن شهادت خدا، این آیه نه در حد مؤید؛ بلکه بالاتر از آن دلیل محکم بر توحید حق است.[۱] همچنین ایشان یادآوری می‌کند اگر شهادت در آیه، شهادت فعلی باشد این آیه استدلال بر وحدت از راه مشاهده آیات آفاق است؛ اینکه چگونه فعل خدا بر عدالت و یگانگی او دلالت می‌کند، به این تقریر است که: بی‌نظمی و هرج‌ومرج گاهی به‌خاطر وجود کارگردان‌های متعدد یا عادل نبودن کارگردان واحد است و اگر هماهنگی و اعتدال در نظام مشاهده گردید، نشانگر کارگردان واحد عادل است که در قرآن معتدل بودن جهان دلیل بر توحید حق دانسته شده است؛ اما اگر مراد از آیه، شهادت عینی وی باشد، استدلال بر وحدت خدا از راه ذات اوست؛ چنانچه شهادت در آیه ۵۳ فصلت: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» را عینی و ذاتی بدانیم به این معناست که به آیات آفاق از بیرون و آیات أنفس از درون نیازی نیست و می‌توان از راه ذات خدا به وحدت او پی برد. شباهت آیه «شهد الله» با آیه «أَ وَ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ» استدلال بر اصل وجود خداست و ادراک چگونگی استدلال از راه ذات بر ذات در آیه: «أَ وَ لَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ» متفرع بر تبیین معنای «أَنَّهُ عَلَي كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» است.[۲]

نویسنده *تسنیم* همچنین به شهادت عینی و ذاتی خدا در آیه تأکید دارد و می‌نویسد: اگر شهادت در آیه قولی یا فعلی تصور شود، توحید در نظام کیهانی مراد است؛ به این معنا که نظام موجود بیش از یک مبدأ ندارد اما اگر شهادت ذاتی و عینی باشد، مقصود آن است که عوالم دیگری در کار باشد یا نباشد، خدا واحد است و شریکی ندارد؛ زیرا هستی خدا نامحدود است و هستی نامحدود با عدیل داشتن منافات دارد.

---

۱. همان، ص ۳۹۷.

۲. همان، ص ۴۰۳ ـ ۴۰۱.

اگر شهادت در آیه، شهادت فعلی تلقی شود با مضمون آیه: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا»[۱] هماهنگ است که تنها یک مدبّر و اداره‌کننده در این نظام کیهانی ثابت است ولی چنانچه شهادت عینی تلقی کنیم، مضمون آیه اخلاص: «وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» را می‌رساند که این آیه با نکره در سیاق نفی، مفید عموم است و هرگونه شریکی را نه‌تنها از ربّ و خالق، که از «الله الصمد» نفی می‌کند.[۲]

بدیهی است با استناد به روایتی از امام باقر علیه السلام عینی بودن شهادت در آیه: «شهد الله» قابل توصیف است، با این بیان که امام باقر علیه السلام فرمود: «شهد الله أنه لا اله إلاّ هو فَانَّ الله تبارك و تعالي يشهد بها لنفسه و هو كما قال».[۳] چنانچه از ابن‌عباس هم نقل گردیده که فرمود: «فَتَشهد لِنفسه قبل الخلق حين كان و لم يكن سماء و الأرض و لا برّ و لابحر».[۴] بر این اساس با قرائن منفصله دیگر آیات و احادیث تقریر برهان صدیقین بیشتر قابل دریافت خواهد بود.

۱. رهیافت‌های عقل برهانی ذیل تفسیر آیه «شَهِد الله» با تقریر برهان صدیقین

آیت‌الله جوادی‌آملی ضمن تبیین و تحلیل عقلی آیه ۱۸ آل‌عمران، به تقریر برهان صدیقین در اثبات واجب روی آورده و می‌نویسد: اشرف برهان در اثبات واجب، برهانی است که حد وسطی غیر خود واجب نداشته باشد که برهان صدیقین بهترین آنهاست.[۵] با این توصیف عموم فلاسفه اسلامی و مفسران، برهان صدیقین را برگرفته از آیه ۱۸ آل‌عمران: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» دانسته‌اند از آن‌جهت که در این آیه شریفه، خداوند خود به وجود خویش شهادت می‌دهد و برهان صدیقین هم متکی بر شهود و علم حضوری است که مبدأ اثبات خداست.[۶] البته فارابی برهان صدیقین را از آیه ۵۳ فصلت اقتباس کرده است.[۷]

آیت‌الله جوادی‌آملی در تقریر برهان صدیقین یادآوری می‌کند: بر اساس قاعده «بسيط الحقيقه كل الاشياء و ليس بشيءٍ منها»؛ شیء مرکب واجب نیست و لازمه ضرورت ازلی چیزی، بساطت محض آن است؛ پس می‌توان گفت: واجب آن است که بسیط محض باشد و بسیط محض شریک ندارد؛ زیرا معنای

---

۱. انبیاء / ۲۲.
۲. جوادی آملی، ***تفسیر موضوعی قرآن کریم***، ج ۱۳، ص ۴۰۵.
۳. عیاشی، ***کتاب التفسیر***، ج ۱، ص ۱۶۶.
۴. آلوسی، ***روح المعانی***، ج ۲، ص ۱۲.
۵. جوادی آملی، ***تفسیر موضوعی قرآن کریم***، ج ۱، ص ۱۱۴ ـ ۱۱۲.
۶. صدرالمتألهین، ***الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة***، ج ۶، ص ۱۴.
۷. فارابی، ***فصوص الحکم***، ص ۶۲.

شریک این است که هر یک از شرکاء واجد کمال وجود خود و فاقد کمال وجود دیگری است؛ چون دو یا چند واجب که در عرض هم فرض شده‌اند، باید از یکدیگر متمایز باشند و تمایز آنها به این است که هر یک واجد مرتبه خود و فاقد مرتبه دیگری باشد و چون جهت فقدان غیر از جهت وجدان است، پس هر یک از واجب‌های مفروض مرکب از وجدان و فقدان‌اند و ثابت شد که واجب، بسیط محض است و مرکب نمی‌تواند واجب باشد؛ نتیجه اینکه لازم قطعی بساطت محض واجب، یکتایی و یگانگی او و نفی جزء و شریک از اوست.[1] لازم به یادآوری است با توجه به روش‌شناسی تفسیری آیت‌الله جوادی‌آملی و اینکه ایشان شاگرد علامه طباطبایی بوده‌اند و همواره ملازم به رعایت تفسیر قرآن به قرآن بوده‌اند، ایشان ضمن بهره‌گیری از قرائن منفصله؛ یعنی آیات مرتبط با آیه ۱۸ آل‌عمران (آیه ۵۳ فُصّلت و آیه ۳۵ نور) با بهره‌گیری از عقل برهانی ضمن تقریر برهان صدیقین به تفسیر آیه «شهد الله» و اثبات توحید همت نموده‌اند. بر این اساس خداوند در آیه ۵۳ فصلت می‌فرماید: «أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» که قبل از هر چیز مشهود است ـ برای توحید ـ کافی نیست؟ رهیافت‌های عقل برهانی و استدلال عقلی اقامه‌شده در اثبات توحید با توجه به آیه مورد اشاره این است که: چون خدای سبحان مشهود محض است و قبل از هر چیز معلوم و معروف است و خود برای شناخت کافی است، نیازی به نشانه ندارد؛ خواه نشانه‌های بیرونی و آیات آفاقی و خواه نشانه‌های درونی و آیات أنفسی، دلیل آن این است که خدا حقیقت نامحدود است و همه‌جا حضور دارد و جایی از او تهی نیست، پس مشهود بالای هر چیزی است؛ یعنی خدا قبل از هر چیزی معلوم است.[2] شیخ صدوق نیز با ذکر بیان امام علی‌ﷺ دراین‌باره می‌نویسد: «هو في الاشياء علي غير ممازجة، خارج منها علي غير مباينة».[3] با این استدلال عقل برهانی محض بیان می‌کند که خداوند مشهود نامحدود است و لایتناهی بودن او بی‌نیازی و یگانگی او را نیز اثبات می‌کند.

۲. رهیافت عقل برهانی ذیل تفسیر آیه «شهد الله» و آیه ۳۵ نور

یکی از قرائن منفصله در تفسیر آیه: «شهد الله» آیه ۳۵ سوره نور: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» است. آیت‌الله جوادی‌آملی در این باره تصریح می‌کند این آیه تقریری دیگر از برهان صدیقین در اثبات مبدأ هستی است. با این توصیف که یکی از اسماء حسنای الهی «نور» است؛ ویژگی این نور آن است که ظاهر به ذات خود و مظهر به اشیای دیگر است. این خصوصیت برای نور محسوس و نور معنوی همانند عقل و وحی هم جاری است. این‌که بیان شده خدا نور است؛ یعنی وجود، نور است و هر وجودی نور خود را از وجود مطلق

---

۱. جوادی آملی، ***توحید در قرآن***، ج ۲، ص ۲۱۹ ـ ۲۱۸.
۲. همان، ص ۵۶.
۳. صدوق، ***التوحید***، ص ۳۰۶.

گرفته است. بر این اساس هرچه وجود است؛ اعـم از آسـمان و زمـین و انسـان و ملائکـه نـور خـود را از خـدا گرفته‌اند. استدلال این است: کسی که می‌خواهد با نور عقل و اندیشه مفهوم، قضیه معرفت نفـس، شـهود و ... خدا را بشناسد، نخست خدا را می‌بیند و می‌شناسد، آنگاه نوبت دیدن سایر اشیاء می‌شود؛ چون نور مطلق حـق از درون و بیرون بر همه چیز احاطه دارد.[۱] با این توصیف آیت‌الله جـوادی‌آملـی در تحلیـل راه سـوم مـی‌نویسـد: برهان اثباتی بر مبدأ و هستی؛ یعنی برهان شناخت خدا از طریق خدا، همان «سفر بالله فی الله» است. ایـن راه بهترین برهان و همان برهان صدیقین است؛ راهی است که اهل معرفـت و سـالک طریـق حـق بـا کنـار زدن حجاب به مقام مُخلصین می‌رسند و سالک با نگاه ملکوتی به هر جا می‌نگرد، خدا را می‌بیند.[۲]

نتیجه

آنچه در این پژوهش حاصل شد بیانگر آن است که:

۱. عقل موهبتی الهی و منبع معرفتی مستقل در تفسیر قرآن مجید است. عقل گاهی به‌عنوان مصباح و ابزاری در فهم معارف وحیانی و تفسیر، کارکرد پیدا می‌کند و گاهی عقل، منبعی مستقل است و ذاتاً حکم و فتوا می‌دهد که از آن به عقل برهانی یاد می‌شود که در این صورت نشأت از اراده حق تعالی دارد و در کنار قرآن و مؤیّد گزاره‌های قرآن کریم است و حکم عقل حجیت دارد.

۲. مبانی عقلی و نظری فلاسفه اسلامی که برای اثبات توحید حق تعالی اقامه برهان شده است؛ اعم از نظریه تعیّن واجب، صرف‌الوجود بودن واجب و بسیط‌الحقیقه بودن واجب، با بهره‌گیری از معانی و تفسیر آیه: «شهد الله» بوده است.

۳. از نظر آیت‌الله جوادی‌آملی رویکرد قرآن کریم برای اثبات توحید و یگانگی خدا بیشتر متوجه توحید ربوبی بوده است. رهیافت‌های عقل برهانی از آیه: «**شهد الله**» مبتنی بر این است که شهادت خداوند بر توحید و یگانگی خویش، بهترین و محکم‌ترین برهان و دلیل بر وجود واجب است و بر این اساس از برهان صدیقین با قاعده «**بسط الحقیقة کل الاشیاء**» به‌دست آمده است: مرکب واجب نیست و لازم ضرورت ازلی، بساطت محض است و واجب، بسیط محض است و بسیط محض شریک ندارد و نتیجه آن یگانگی واجب و نفی شریک از حق تعالی است.

۴. آیت‌الله جوادی آملی بر خلاف عقیده استادش علامه طباطبایی که شهادت در آیه ۱۸ آل‌عمران را، قولی و خبری دانسته و عبارت: «**قائماً بالقسط**» را حال برای خدا در شهادت یاد کرده است، ایشان ضمن پذیرش شهادت قولی و فعلی و احتمال انشایی بودن شهادت، ترجیحاً بر شهادت عینی و ذاتی خداوند

---

۱. جوادی آملی، ***توحید در قرآن***، ج ۲، ص ۱۹۲.
۲. همان، ص ۱۹۷.

تأکید داشته است؛ از آن‌جهت که پذیرش شهادت عینی و ذاتی، استدلال بر وحدت خدا از راه ذات خداوند است با این تقریر که خداوند واجب تعالی بسیط و مشهود محض است و از پیش معلوم و معروف است و خود برای شناخت خوش کفایت می‌کند تا یگانگی‌اش نیز اثبات گردد. آیت‌الله جوادی‌آملی میان عادل بودن خدا و شهادت بر وحدانیتش ملازمه قائل شده است؛ با این تقریر که خدا شاهدی عادل است و عدالت او که در فعل او تحقق می‌یابد بر نفی شرک و اثبات توحید کفایت می‌کند.

۵. آیت‌الله جوادی آملی از هم‌خوانی برهان صدیقین و اثبات واجب از ذات خویش بر خویش تصریح کرده و از قرائن منفصله آیاتی چون ۵۳ سوره فصلت و ۳۵ سوره نور در تبیین رویکرد تفسیری خود بهره گرفته است.

منابع و مآخذ

الف) کتاب‌ها

- ***قرآن کریم***.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٤٠٤ ق). ***التعلیقات***. تحقیق عبدالرحمن بدوی. بیروت: مکتبة الاعلام الاسلامی.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٣٧٦ ش). ***الشفا ـ الهیات***. تحقیق حسن حسن‌زاده آملی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٣٨١ ش). ***تسنیم؛ تفسیر موضوعی قرآن***. قم: اسراء.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٣٩٥ ش). ***توحید در قرآن***. قم: اسراء.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٣٩٥ ش). ***رحیق مختوم شرح حکمت متعالیه***. ترجمه حمید پارسانیا. قم: اسراء.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٤٠٠ ق). ***رسائل ابن‌سینا***. قم: بیدار.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٣٨٣ ش). ***سرچشمه اندیشه***. قم: اسراء.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (١٤٠١ ق). ***شرح الاشارات و التنبیهات***. ترجمه حسین ملکشاهی. تهران: سروش.
- ابن‌عطیه اندلسی (١٤١٣ ق). ***المحرر الوجیز***. به کوشش عبدالسلام. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (١٤٠٥ ق). ***لسان العرب***. قم: ادب حوزه.
- احمد امین (بی‌تا). ***ضحی الاسلام***. مصر: النهضة المصریة.
- آلوسی، سید شهاب‌الدین محمود (١٤١٤ ق). ***روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی***. بیروت: دار الفکر.

- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳٦۸ ش). ***الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة***. تحقیق احمد عبدالغفور عطار. تهران: امیری.
- ذهبی، محمدحسین (۱٤۰۷ ق). ***التفسیر و المفسّرون***. بیروت: دار العلم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۸ ش). ***مفردات ألفاظ القرآن***. مرتضوی.
- رضایی اصفهانی، محمدرضا (۱۳۹۲ ش). ***درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن***. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- رضایی اصفهانی، محمدرضا (۱۳۸۷ ش). ***منطق تفسیر قرآن***. قم: جامعة المصطفی العالمیة.
- سبحانی، جعفر (۱۳۸٤ ش). ***المناهج التفسیریه***. قم: مؤسسه امام صادق‌علیه‌السلام.
- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۰ ش). ***مجموعه مصنفات***. به تصحیح هانری کربن. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱ م). ***الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة***. بیروت: دار احیاء التراث.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۸ ش). ***التوحید***. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طاهری، حبیب‌الله (۱۳۸۰ ش). ***درس‌هایی از علم کلام***. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۹۸۱ م). ***الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷٦ ش). ***المیزان فی تفسیر القرآن***. ترجمه سید محمدباقر موسوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۲ ـ ۱۳۹۳ ش). ***علی و فلسفه الهی***. ترجمه سید ابراهیم سید علوی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۹ ش). ***نهایة الحکمة***. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). ***مجمع البیان لعلوم القرآن***. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۵ ش). ***اثبات وجود خدا به روش اصول موضوعی***. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- عمید زنجانی، عباسعلی (بی‌تا). ***مبانی و روش‌های تفسیر قرآن***. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ش). ***کتاب التفسیر***. تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: حوزه علمیه اسلامی.

- فارابی، ابونصر (١٤٠٥ ق). ***فصول الحکم***. تحقیق محمدحسن آل‌یاسین. قم: بیدار.
- فیض کاشانی، ***اصول المعارف*** (۱۳۷۵ ش). تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- معرفت، محمدهادی (١٤١٨ ق). ***التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب***. مشهد: الجامعة الرضویة للعلوم الاسلامیة.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم (بی‌تا). ***مفاتیح الغیب***. تصحیح سید محمد خامنه‌ای. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- مهدیان، حکیمه (بی‌تا). ***جستاری در مفهوم و کاربرد عقل منبعی و ابزاری***. سایت الکترونیکی مجازی.
- مؤدب، سید رضا (۱۳۸۰ ش). ***روش‌های تفسیری قرآن***. قم: دانشگاه قم.

ب) مقاله‌ها

- امامی‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۱). تقریرهای صدرایی برهان صدیقین. ***کلام اسلامی***. ٢٤ (١). ٦١ ـ ٢٩.
- اویسی، کامران و مودب، سیدرضا (۱۳۹۷). کاربست‌های عقل تفسیری با تأکید بر محدوده آن. ***عقل و دین***. ۱۰ (۱). ۱۱۰ ـ ۸۹.

ایمانی خوشخو، مریم و تقدسی، زینب (۱۳۹۵). مبانی، روش و گرایش تفسیر تسنیم. ***سراج منیر***. ۷ (۲). ۵۲ ـ ۲۷. doi.org/10.22054/ajsm.2017.8454

- تفرجی شیرازی، زهرا (١٤٠٠). مبانی عقلی در تفسیر آیه شریفه «شهد الله». ***فرهنگ پژوهش***. ١٤ (٣). ٢٨ ـ ٥. doi.org/10.22081/FPQ.2021.72478
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۵). «گستره کارکرد و کاربرد عقل در تفهم و تحقق دین». ***فقه و حقوق***. ۲ (۱). ۳۷ ـ ۱۱.
- زارعی سمنگان، رضا و فرج‌الله میرعرب (١٤٠٠). بررسی جایگاه عقل در تفسیر قرآن کریم از نظر علامه معرفت بر پایه تفسیر اثری جامع. ***الهیات قرآنی***. ۹ (۲). ۹٤ ـ ۷۱.
- سوادی، محمدعلی (۱۳۹۹). عقل و نقل از منظر آیت‌الله جوادی آملی. ***پژوهش‌نامه علم و دین***. ۳ (۲). ۹۳ ـ ٦٧.
- شیرزاد، امیر (١٣٩٦). آیه شریفه «شهدالله انه لا اله الا هو» در آینه تفسیر و تبیین‌های کلامی، حکمی و عرفانی. ***خردنامه***. ٦٥ (٣). ٨٢ ـ ٦٩.
- علی تبار، رمضان (١٤٠٠). بررسی و کارکردهای عقل از منظر قرآن کریم. ***عقل و دین***. ۱۳ (۱). ۱۱۵ ـ ۹۷.